

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЄКТ

Олексій МУСТАФІН

ПЕРЛИНИ В СТЕПУ

РОЗМОВИ ПРО МИНУЛЕ
УКРАЇНСЬКОГО ПІВДНЯ

Харків
«ФОЛІО»
2023

*З вдячністю захисникам України,
які б'ються за нашу пам'ять
і наше майбутнє*

Terra amissa

У своїй статті-маніфесті «Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», написаній далекого 1904 року, Михайло Грушевський застерігав від змішування різних і часом непоєднаних «історій» — династій, держав, народностей і країн. Саме на підставі цього застереження і сам класик, і його послідовники відкидали офіційну доктрину походження російської державності, протиставляючи їй «живу» історію власного народу як історію України-Русі. Процес цей триває й досі — надто міцними виявилися обійми «названого брата», що мертвою хваткою вчепився в чужу спадщину.

Але, вибудовуючи власну українську «звичайну схему», ми ризикуємо знову вскочити до тієї самої халепи — коли історія цілої країни зводиться до однієї «визначальної» лінії, пов'язаної з біографією однієї держави й однієї народності, що дала цій державності своє ім'я. Ба більше — у цій лінії відтворюється певний шаблон, який поширює ситуацію одного конкретного часу на цілі епохи, а іноді — й на тисячоліття. За цією логікою вся історія України виводиться виключно зі слов'янського «ядра»

(яке, щоправда, постійно «вислизає» з рук дослідників) та Русі, неодмінно Київської. І це при тому, що епіцентром подій щонайменше стародавньої, а значною мірою і середньовічної історії нашої країни була зовсім не Київщина чи Полісся (де, власне, й шукають це «ядро»), а степ і чорноморське узбережжя, які ми зараз із повним правом називаємо українським Півднем. Ліс і лісостеп, за всієї поваги до їхніх мешканців, століттями залишалися лише історичною периферією.

Причорномор'я на карті України XVIII ст.

Саме в степу приручили коня — і це стало початком тисячолітньої історії кочовиків, не лише українських, а й загалом європейських (і євразійських). Кіммерійці, скіфи й сармати були головними акторами на вітчизняній історичній сцені античної доби — грекам і римлянам доводилося так чи інакше підлаштовуватися під «ритми степу». Прихід готів можна назвати першою спробою «взяти гору» над кочовою стихією, але тимчасовою і не зовсім вдалою. Та й самі германці зрештою облаштувалися на тому ж таки Півдні. А далі «реванш» взяли гуни, котрі остаточно утвердили панування в Причорномор'ї тюрків.

За Раннього Середньовіччя «баланс сил» насправді залишався тим самим, що й за скіфських часів. Панував степ. І за аварів, і за болгарів, і за угрів, і за хозарів із печенігами. Русь виникла вже як партнер і опонент кочовиків і значною мірою їхній епігон. Літописна байка про в'ятичів хоч і є байкою, проте досить точно описує взаємини між данниками-землеробами й збирачами данини-степовиками. Та й в легенді про печенізького хана Курю — саме хан переробив на келих череп убитого князя Святослава, а не навпаки (хай ідеться про переспів мандрівного сюжету — відомого, до речі, з часів, коли панували інші кочовики — скіфи).

Злам відбувся лише за Володимира і Ярослава, але кипчаки значною мірою ситуацію «відіграли назад». А Джебе, Субедей і Бату «переконливо» відновили панування степу. Звичайно, монголи принагідно розгромили й таких самих, як вони, степовиків-кипчаків. Ось тільки створені ними в Причорномор'ї держави виявилися, по суті, знову ж таки кипчацькими. Що вже говорити про Кримське ханство. Військова й політична переваги Криму змусили зре-

штою змінитися загалом і Русь, і навіть Річ Посполиту, які вдягнулася в сарматські, а відтак, у ті самі «степові» шати. Українське ж козацтво було степовим феноменом за визначенням — саме тому і «сарматська», і «хозарська» легенди щодо його походження були, зрештою, такими популярними.

Козаки, звичайно, були не першими, хто збагнув важливість контролю над степовими шляхами (водними та суходільними) для виходу до Чорного і Середземного морів, для налагодження відносин з усім світом. Це усвідомлювали вже Святослав, Володимир і Вітовт. А з XVIII століття це вже стало аксіомою: Причорномор'я є ключем до всієї України. Саме тому так прагнули панувати над ним російські володарі — починаючи від Петра I та Катерини II. Саме тому так вчепилися за нього ті, хто спробував відновити Російську імперію вже в XXI столітті.

Тим важливішою є перемога в боротьбі за наш Південь для України. На лише на полі битви, а й в інформаційній війні. І, певна річ — на історичному фронті. Бо йдеться, зрештою, не лише про територію, а й про людей. Людську пам'ять, свідомість і гідність.

Як в'їхати в історію

Степ, звичайно, панував не завжди. За неоліту і за міднокам'яної доби, скажімо, провідна роль належала землеробським культурам — чи найвідомішою з яких, принаймні для українців, залишається трипільська. А для землеробів степ був радше несприятливим середовищем. Навіть степовий чорнозем, яким ми звикли пишатися, стародавніх людей не надто цікавив, адже у них не було знарядь, що могли з ним упоратися: ґрунт був надто важкий навіть для перших плугів, що вже говорити про мотики. Та й до нього ще треба було дістатися через зарості, настільки високі, що в них могли ховатися дикі коні — тарпани. Саме тому землероби загалом, і трипільці зокрема, віддавали перевагу лісо-степу. Саме тут знайдені залишки так званих «поселень-гігантів»: і численні глиняні фігурки, і яскравий посуд, який дав цій культурі (а тепер говорять про цілу низку культур) її першу назву — «культура мальованої кераміки».

Попри поширений у нас (і не лише в нас) міф, трипільці не були ані «пращурами українців», ані автохтонами на землях, на яких мешкали. Вони були переселенцями з Балкан — а туди, цілком вірогідно, потрапили з Анатолії. Рухаючись на північ, вони

Трипільська кераміка

відтісняли місцеве населення, — наскільки щодо тих часів можна говорити про тубільців, — яке, своєю чергою, рушило на північ — до Полісся і сучасної Волині, та на південний схід — тобто саме до придніпровських і причорноморських степів.

Не від гарного життя, зрозуміло, тубільці поступалися прибульцям територіями. І культурно, і технологічно це були два різні світи. Якщо трипільці обробляли поля, випасали худобу, плавили мідь, то їхні сусіди довгий час обходи-

Тарпан

лися кам'яною зброєю, залишаючись мисливцями та рибалками. Втім, навіть у не надто сприятливих умовах тих часів полювання та рибальство цілком могли забезпечити їхнє виживання. Тож освоювати нові заняття степовики волею долі не поспішали. У ті далекі часи розвиток загалом відбувався доволі неквапливо. І значною мірою вимушено. Люди змушені були пристосовуватися

навіть до несприятливих умов, змінювати звички й вдосконалювати технології. Так зазвичай і буває в людській історії — коли зміни є відповіддю на виклики.

До того ж із часом відбувався і вплив «просунутіших» культур. Адже співіснування — навіть на певній відстані — неможливе без взаємодії, спілкування та обмінів, а то й прямих запозичень корисних винаходів. Відтак трипільці безумовно вплинули на формування першої енеолітичної культури степів — середньостогівської. Племена цієї культури

не лише були знайомі з міддю (власне, це і перетворювало її на енеолітичну, тобто «міднокам'яну»), в середньостогівців з'явився супутник, який згодом змінив господарський і культурний «ландшафт» усього континенту, — кінь. Для цього «супутника» степ був і схованкою, і житлом, і пасовиськом, так би мовити — «харчовою базою».

Безліч кінських кісток (їх було більше, ніж кісток будь-яких інших тварин), знайдених під час розкопок стародавнього селища біля Деріївки, зокрема й череп коня, який, вочевидь, використовували в ритуальних цілях, справили на археологів неабияке враження. Перший дослідник культури Дмитро Телегін вважав, що серед деріївських кістяних виробів є й псалії — частина вудил, а Марія Гімбутас на цій підставі припустила, що саме середньостогівці першими в історії приручили коня. Подальші дослідження цю гіпотезу, щоправда, не підтвердили, так би мовити, «за відсутністю доказів», тобто без категоричних заперечень. Цілком можливо, що середньостогівці лише полювали на коней або випасали їх у напівдикому стані (без загнудання) — заради їхнього м'яса. Але це, безумовно, був перший крок до одомашнення. І зміни природного середовища, що

Череп коня з Деріївки

сталися вже невдовзі, спонукали людей просуватися цим шляхом і надалі.

Занепад Трипільля, власне, і був викликаний насамперед кліматичними змінами. Дехто з нащадків трипільців залишив терени нинішньої України, дехто — археологи іменують їх усатівцями — намагався пристосуватися до нових обставин життя та облаштуватися в степах. Але нащадки середньостогівців, більш звиклі до степового життя, виявилися підготовленішими до випробувань, тому зрештою посунули усатівців, а можливо, й асимілювали їх.

Посудина, знайдена
у Деріївці

Усі ці зміни відбувалися на тлі переходу від міднокам'яної до бронзової доби. Використання сплаву міді з іншими металами (не обов'язково з оловом і не лише з оловом, попри поширений стереотип, бронза в наших краях, скажімо, зазвичай містила арсен) робило металеві вироби набагато міцнішими, а відтак надійнішими й ефективнішими в роботі, полюванні чи війні. Нова культура причорноморських степів — ямна — була вже виразно скотарською.

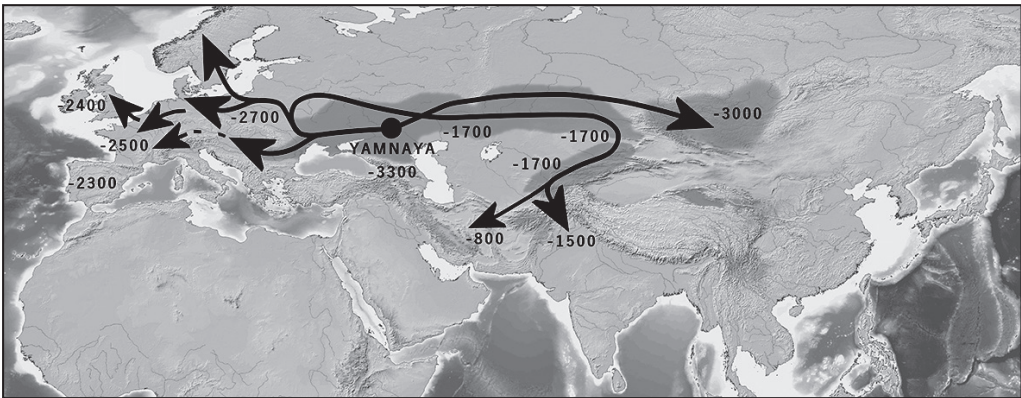
Щоправда, одомашненими тваринами в цих скотарів були не коні, а переважно рогата худоба. А саме скотарство було відгінним, тобто прив'язаним до осілих людських осередків. І якщо трипільці використовували для перевезення вантажів сані або ж навіть волокуші (тобто сані без полозів), то в ямників уже були справжні вози, на які за потреби вони могли завантажити весь свій скарб разом із родинами. Запрягали в такі вози, знову ж таки не коней, а биків чи радше волів, позбавлених темпераменту самців, а тому слухняніших і надійніших.

Наявність возів робила ямників значно рухливішими за попередників, тож із часом вони розселилися на величезних просторах, давши початок численним індоєвропейським народам (вчені сьогодні сперечаються щодо того, чи всі індоєвропейці були їхніми нащадками, чи частина все ж таки походить від північно-західних сусідів ямників, які мешкали у лісах). І саме це перетворило їх на справжніх «творців історії», щонайменше європейської та північноазійської, а батьківщину ямників — степи Північного Причорномор'я — на справжній її епіцентр.

Розселення індоєвропейців часто уявляють як загарбницькі походи або ж блискавичні війни з тубільцями. Проте вози, запряжені волами, не надто пристосовані для ведення бойових дій (шумери, щоправда, використовували вози у битвах, але запрягали до них віслюків). Тож міграції часів ранньої бронзи відбувалися радше мирно, навіть буденно й розтягнулися на

Віз ранньої бронзової доби, запряжений биками

Міграції носіїв ямної культури

життя багатьох поколінь, а стрімкими видаються лише на відстані тисячоліть.

Саме за середньостогівської, а особливо за ямної доби, з'являються численні кургани, які відтоді стали невіддільними символами українського степу. Штучні пагорби, насипані над могилами, увінчані кам'яними стелами, цілком природно ставали ще й «спостережними пунктами».

Кам'яна стела ямної культури, знайдена біля Керносівки

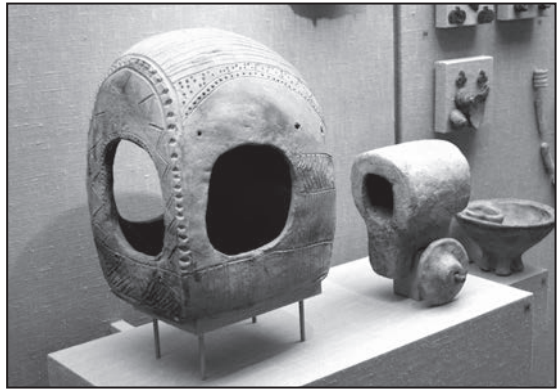
Вивищуючись за їхньою допомогою над пласким горизонтом, мешканці степів немов опановували навколишній простір і час.

Спостерігачі ямників, однак, прогледіли приход чергових прибульців. Знову з півдня, але цього разу не з Балкан, а з Кавказу. Втім, степовики й самі значною мірою були «винні» у такому розвитку подій. Відправляючи щоразу нові групи одноплемінників розселятися світом, вони волею-неволею послаблювали власну здатність до опору на батьківщині. До того ж на боці нових прибульців знову ж таки була технологічна перевага. Адже вони освоїли й принесли із собою здобутки близькосхідних цивілізацій — археологи навіть знайшли в їхніх похованнях колесо «шумерського» типу, немов списане зі славнозвісного «штандарту з Ура».

Саме ця перевага стала запорукою перемог переселенців над тубільцями. Кавказці не лише облаштувалися в Причорномор'ї, започаткувавши нову — катакомбну культуру (котра, як і ямна, називається за типом поховань), а й обклали сусідів-ямників, які залишилися на своїх землях, даниною. Дехто з дослідників на-

віть припускає, що в цей час у степах склалася своєрідна «кастова» система, в якій привілейованою верствою стала панівна верхівка прибульців, а упослідженою — піддані з місцевих мешканців.

Проте більша частина степовиків-індоєвропейців (якщо вже дотримуватися такої гіпотези щодо ямників) коритися зайдам не стала та відступила з Причорномор'я на північ і схід. Поразки знову ж таки спонукали їх до пошуків альтернатив. І вони, зрештою, їх знайшли. Головним винаходом нової доби стала колісниця — двоколісний засіб пересування, з полегшеними колесами зі спицями. Та й запрягали до колісниці вже не повільних волів, а швидких коней, яких нарешті одомашнили. Можливо, одомашнення відбулося саме в українських степах. А може, й на сході — там, де знайшли найдавніші залишки колісниць. Знайшли знову ж таки у похованнях вояків, для яких цей засіб пересування був вочевидь символом їхньої влади.

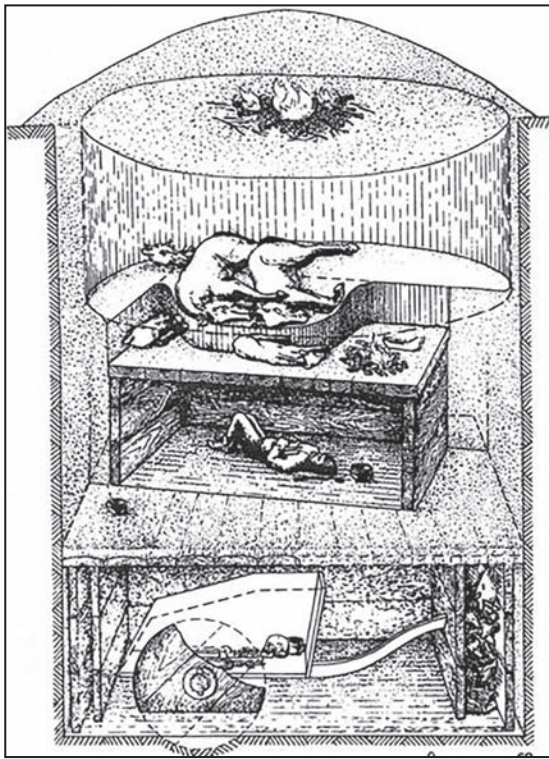

Керамічні моделі двоколісних возів катакомбної культури

Колісниця була вже не стільки транспортним засобом (вантажі й надалі перевозили здебільшого на возах), скільки потужною ударною зброєю, «танками бронзової доби». Арії — а саме цю групу індоєвропейських племен вважають винахідниками колісниць — за їхньою допомогою могли швидко захоплювати нові території. Або ж відвойовувати старі, як це зрештою сталося у Північному Причорномор'ї, де в цей час, а іноді навіть раніше, виникли культури так званого бабинського кола (що також мають ще й характер-

ну назву «культур бойових колісниць»). Зрештою, окремі групи аріїв прорвалися навіть на Близький Схід, до держави Мітанні. Відтоді зберігся мітаннійський підручник із тренування коней, який містить чимало термінів саме арійського походження. Та й клялися місцеві володарі чомусь іменами Індри, Варуни й Мітри — божествами, яких вшановували арії та їхні нащадки в Ірані та Індії.

Певна річ, і в азійських, і в європейських степах арії про-

Поховання синташтинської культури із залишками найдавнішої колісниць

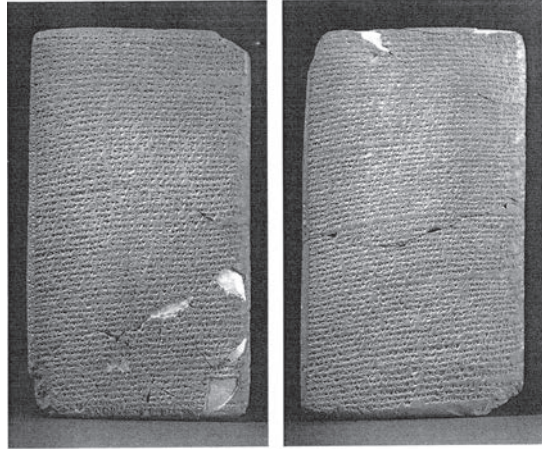
довжували воювати. І не лише з чужинцями, а й між собою. Та й колісниць вже не вдовзі з'явилися і в їхніх, не менш войовничих, сусідів. Почалася справжня «гонитва озброєнь», що супроводжувалася появою нових винаходів, як-от бронзові сокири із гаками, помічні насамперед у битві між колісницями. Землі ж, здобуті в боях, потрібно було утримувати під контролем, тому арії почали будувати фортеці: найвідомішою з них у Північному Причорномор'ї на сьогодні вважають Лівенцівську, зведену в дельті Дону й досліджену за участю українських археологів.

Щоправда, вже за кілька століть війни в Причорномор'ї майже припинилися. В них... зникла потреба. Завдяки сприятливим кліматичним умовам доби пізньої бронзи відбува-

лось як швидке зростання населення, так і освоєння ним нових земель — не лише поблизу річок, а й в «глибокому» степу, чого раніше не спостерігалось. Там, де за ямників чи катакомбників існувало кілька десятків поселень, з'являються сотні, ба навіть тисячі. Вчорашні скотарі стають знову землеробами, або ж поєднують обидва заняття. А головне — це загалом був напрочуд мирний час, адже у похованнях маївсько-бережнівської культури майже немає кістяків з ознаками насильницької смерті, навіть не було поховань небіжчиків зі зброєю, як це робили увесь попередній час за бронзової доби.

З легкої руки археолога Василя Городцова ця епоха отримала назву зрубної, хоча насправді виявлені ним поховання у зрубках не були поширеними настільки, щоб їх вважати характерною прикметою усіх тогочасних культур. Але археологи — люди консервативні й терміни змінюють неохоче, навіть якщо йдеться про цілком умовні визначення.

У XIII сторіччі до нашої ери стався черговий злам. За-

Текст мітаннійського підручника з тренування коней

Бронзові леза зрубної епохи

паси сировини для виготовлення бронзи почали вичерпуватися, а клімат у Причорномор'ї (і не лише у ньому) різко змінився — став холоднішим і водночас сухим. Степ вже не міг прогодувати таку кількість народу. І почався новий відтік населення — знову ж таки на південь. Цей рух став своєрідною «кісточкою доміно», бо спровокував справжню міграційну хвилю. Одні народи витіснили інші — і, зрештою, виплеснулися навалом «народів моря» на Анатолію, Левант і Єгипет.

А ті, хто залишився в степу, змушені були — вже не вперше! — пристосовуватися до нових обставин. Виклик вимагав відповіді — і вона не забарилася. Носії нової білозерської культури почали переходити з бронзових виробів на залізні, сировина для яких — болотяна руда — була доступнішою. Власні поселення (кількість яких зменшилася на порядок) білозерці розташовували впритул до берегів річок. Певно, таким чином насамперед намагалися конт-

Навала «народів моря» на Єгипет

ролювати шляхи, якими постачали сировину, престижні вироби, а можливо, і збіжжя; ця звичка збереглася в наших краях і донині.

Найбільшим білозерським поселенням, принаймні з тих, що нам відомі, стала велика фортеця біля гирла Інгулу, що вже більше нагадувала справжнє протомісто. Залишки цієї фортеці-протоміста були знайдені в центрі сучасного Миколаєва, в урочищі Дикий Сад. Ідеться не лише про житла, святилища, мури, а й про найдавніший на теренах нашої країни кам'яний міст. Археологи, які їх відкопали, були настільки вражені рівнем урбанізації та ремісничого виробництва, що ототожили поселення з «містом людей киммерійських», яке побіжно згадував Гомер. Утім, хронологія доводить, що за часів, коли жив давньогрецький поет, протомісто, знайдене

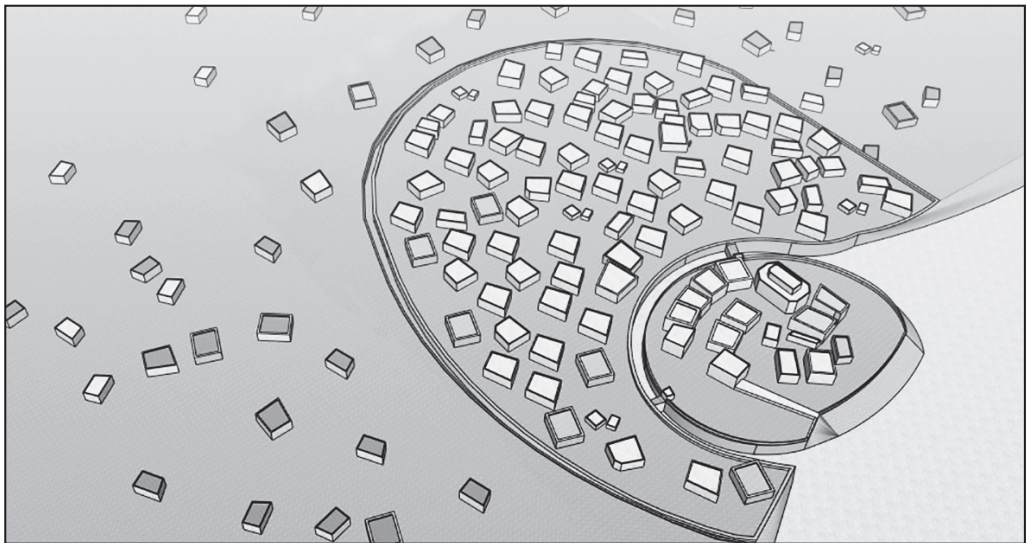
Розкопки в урочищі Дикий Сад

в Дикому Саду, вже припинило своє існування. Тому дотепнішою здається пропозиція дати йому назву «Алібант» — саме так Одисей у Гомера називає свою батьківщину, коли видає вдома себе за іншого.

Для греків Алібант був синонімом «тридев'ятого царства», найвіддаленішої частини світу чи навіть «передпокою» підземного світу. І розташований, за їхніми уявленнями, він був далеко на півночі. Дніпро-Бузький лиман, до якого фактично впадає Інгул, і справді є найпівнічнішою точкою не лише Чорного моря, а й усього середземноморського простору, яким, власне, і обмежувалася грецька «ойкумена» — і за гомерівських, і навіть за архаїчних часів. До того ж саме слово «алібант» може перекладатися як «безводний», і це цілком збігається з умовами причорноморських степів того часу.

Припускають, що білозерці-алібанти були частиною загальноарійської спільноти, що на той час вже майже роз-

Сучасна реконструкція протоміста в урочищі Дикий Сад

палася. А отже, — родичами кіммерійців. Можливо, навіть близькими. Але родинна близькість не означає приязні стосунки. І якщо Алібант був захищений мурами, то звели їх саме для захисту від ближчих сусідів.

Кіммерійці, втім, теж намагалися пристосуватися до нових умов існування в степу. Але, на відміну від алібантів, пішли іншим, ще революційнішим шляхом. Вони стали вершниками. І саме ця, остання технологічна революція бронзової доби підбиває ризик під усією дописемною історією українського Півдня. Часами, можливо, й мовчазними, але вельми вагомими для розуміння подальших подій.

Зміст

Terra amissa	3
Як в'їхати в історію	7
Відкриття Кіммерії	20
Полювання на скіфську спадщину.....	36
Від Авалону до Камелоту	51
Мандрівні державотворці.....	63
Горе переможеним.....	79
Мережа й плавильний казан «кипчацького поля»	95
Обличчям до моря	106
Від Улуса Джучі до Кримського ханства	123
Африка на сході Європи.....	141
Територія свободи	156
Краплені карти Російської імперії	172
Незавершена Кримська війна	189